

Інна Осадченко Іванівна

ДИДАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПОЕТАПНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ НА ЗАНЯТТЯХ У ВНЗ

MEANING OF PEDAGOGICAL REFLECTION DURING LESSONS AT THE UNIVERSITY

Abstract

On the basis of the psychological-pedagogical scientific sources analysis and empirical experience, the essence of the concept „stage-by-stage pedagogical reflection” as a making part of the pedagogical reflection is defined in the article; value of reflective activity in preparation of future teachers is described. Stage-by-stage pedagogical reflection is characterized as the reflection of a separate exercise on the lesson and as the reflection of the lesson as a whole. Didactic conditions of the organization efficiency and carrying out of the stage-by-stage pedagogical reflection on the lesson in high school of pedagogical direction are allocated.

Key words: vocational training; didactic conditions; stage-by-stage pedagogical reflection; lessons in high school; technologies of interactive training; reflex.

Резюме

У статті на основі аналізу психолого-педагогічних наукових джерел та емпіричного досвіду з'ясовано сутність поняття „поетапна педагогічна рефлексія” як складника загальнопедагогічної рефлексії; встановлено значущість рефлексивної діяльності у підготовці майбутніх учителів. Охарактеризовано поетапну педагогічну рефлексію як рефлексію окремої вправи на занятті та як рефлексію заняття в цілому. Виокремлено дидактичні умови ефективності організації та проведення поетапної педагогічної рефлексії на заняттях у ВНЗ педагогічного спрямування.

Ключові слова: професійна підготовка; педагогічна рефлексія; дидактичні умови; поетапна педагогічна рефлексія; заняття у ВНЗ; технології інтерактивного навчання; рефлексивні вправи.

Постановка проблеми. Потребуючи вчителя, здатного і готового до самовдосконалення предмету своєї діяльності, тобто до особистісної рефлексії, функціонування сучасних загальноосвітніх закладів спонукає педагогів вищої школи переорієнтовувати у вказаному напрямі професійну підготовку спеціалістів. Для здійснення такої підготовки необхідно, на наш погляд, у навчальному процесі ВНЗ, по-перше, орієнтуватися на

формування загальнодіяльнісної педагогічної рефлексії як аналізу у цілому своєї професійної діяльності. По-друге, надавати пріоритетність аналізу діяльності у контексті пошуку виходу із конкретної педагогічної ситуації, формуючи уміння ситуаційної рефлексії. По-третє, вибудовувати заняття з акцентуванням на системному аналізі як окремому його фрагменті, так і занятті в цілому, формуючи у студентів уміння здійснювати поетапну педагогічну рефлексію.

Аналіз досліджень і публікацій. Рефлексивну діяльність з психологічної точки зору проаналізовано у працях І. Аносова, Л. Дунець, Т. Щербан та ін. Автори акцентують увагу на значущості рефлексії спілкування як беззаперечно суб'єктному процесі. Рефлексію як окремий, обов'язковий етап застосування сучасних активних методів навчання розглядали Л. Вавілова, Т. Панина, А. Панченко, О. Пометун, Т. Ремех, а як складника педагогічної етики вчителя, його професійної компетентності – Л. Карпова, В. Метасва, Т. Мішаткіна. В одній із статей ми виокремили та охарактеризували загальнодіяльнісну та ситуаційну педагогічні рефлексії¹. Проте у наукових джерелах не визначено дидактичних умов формування у студентів уміння здійснювати поетапну педагогічну рефлексію – рефлексивну діяльність майбутнього вчителя як системний аналіз окремого фрагменту заняття і заняття в цілому.

Мета статті – з'ясувати сутність поетапної педагогічної рефлексії як ознаки технологічності процесу навчання у ВНЗ та визначити дидактичні умови її організації, проведення на занятті.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, зазначимо, що загалом під педагогічною рефлексією розуміємо аналіз кожного елементу педагогічної діяльності з подальшим виокремленням правил дій для уникнення аналогічних недоліків з моделюванням оптимальних шляхів педагогічного самостановлення.

Поетапну педагогічну рефлексію розглядаємо, спираючись на рекомендації науковців, як рефлексію окремої вправи на занятті та як рефлексію заняття в цілому:

1. „Рефлексія може бути груповою і проводитися з приводу заняття в цілому, окремого етапу або епізоду, з приводу діяльності мікрогрупи або ж індивідуальної (аналіз своєї поведінки, своїх надбань тощо)”².

¹ І.І. Осадченко, Сутність різновидової педагогічної рефлексії // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: Зб. наук. пр. / Редкол.: Т.І. Сущенко (голов. ред.) та ін. – Запоріжжя. – 2009. – Вип. 4 (57). – С. 375–385.

² Современные способы активизации обучения: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Т.С. Панина, Л.Н. Вавилова; под. ред. Т.С. Паниной. – 2-е изд., стер. – М.: Издательский центр „Академия” 2006. – С. 34.

2. Рефлексію треба проводити після найважливіших інтерактивних вправ, після заняття, після закінчення певного етапу навчання³.

Таку рефлексію О. Пометун, Л. Пироженко розглядають як обов'язковий і найважливіший елемент інтерактивного навчання⁴, адже кожна вправа закінчується обговоренням, у якому треба відрефлексувати почуття, що виникли у студентів під час вправи, та дії, які вони виконували.

Таким чином, поетапна педагогічна рефлексія як елемент загальнодіяльнісної педагогічної рефлексії на занятті з використанням технологій інтерактивного навчання представлена як особлива підсумкова частина окремого фрагменту (етапу) заняття (інтерактивної вправи) та заняття в цілому.

Спершу визначимо особливості поетапної рефлексії як окремого етапу заняття та дидактичні умови її організації й проведення.

Аналіз наукових джерел (Л. Вавілова, Т. Паніна, А. Панченко, Л. Пироженко, О. Пометун, Т. Ремех, М. Скрипник та ін.) дозволив нам зробити висновок про те, що саме формування рефлексивних умінь – самоаналізу кожного етапу заняття – перетворюють методику навчання на технологію. По-перше, тому, що, з психологічної точки зору, структурними компонентами навчального пізнання є усвідомлення навчального матеріалу, застосування знань та умінь. Відповідно, на рефлексивному етапі заняття викладач створює умови усвідомлення студентами навчальних завдань, організовуючи сприйняття, усвідомлення і застосування засвоєного⁵. Адже мета рефлексії: „згадати, виявити й усвідомити основні компоненти діяльності, її зміст, тип, способи, проблеми, шляхи їх вирішення, отримані результати тощо”⁶. На противагу цьому, традиційне навчання не потребує переосмислення суб'єктами цього процесу і у ньому немає місця рефлексійним видам діяльності: застосовується закріплення та узагальнення отриманих знань, яке майже не передбачає наступного коригування педагогом змісту навчання⁷.

По-друге, це спосіб постійного зв'язку із попереднім етапом навчального фрагменту заняття та повернення до нього за умови отримання негативної відповіді щодо самоаналізу виконаного фрагменту

³ Навчання в дії: Як організувати підготовку вчителів до застосування інтерактивних технологій навчання: Метод. посіб. / А. Панченко, О. Пометун, Т. Ремех. – К.: А.П.Н., 2003. – С. 35.

⁴ О.І. Пометун та ін., Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук.-метод. посіб. / О.І. Пометун, Л.В. Пироженко. За ред. О.І. Пометун. – К.: Вид-во А.С.К., 2004. – С. 95.

⁵ О.І. Пометун, Енциклопедія інтерактивного навчання. – К.: СПД Кулінічев Б.М., 2007. – 144 с.

⁶ О.І. Пометун та ін., Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук.-метод. посіб. / О.І. Пометун, Л.В. Пироженко. За ред. О.І. Пометун. – К.: Вид-во А.С.К., 2004. – С. 113.

⁷ Там само, С. 112.

роботи („–”) або руху до наступного етапу заняття за умови успішного виконання попереднього („+”).

Тобто, схематично заняття методичного характеру можна зобразити так (див. рис. 1):

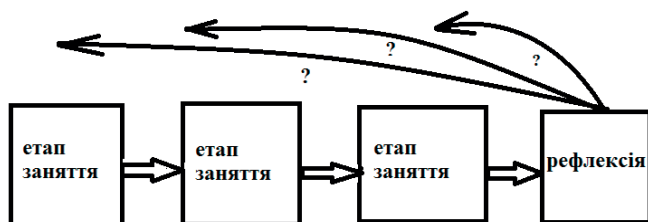

Рис. 1. Структура методичного заняття

а поетапну педагогічну рефлексію на занятті як засіб технологізації навчання можна зобразити, зовсім по-іншому (див. рис. 2):

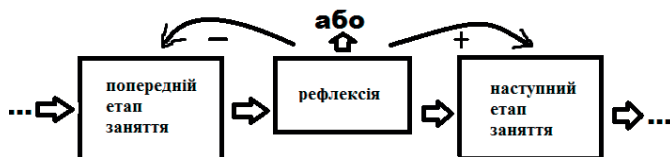

Рис. 2. Структура заняття із застосуванням поетапної педагогічної рефлексії кожного етапу заняття

Це – узагальнена структура заняття із застосуванням поетапної педагогічної рефлексії. Така схема доречніша для суб’єкта навчання „студент”, адже він за таких умов формулює мету свого навчання, „передбачає її досягнення і наступну рефлексію – усвідомлення способів досягнення поставленої мети. У цьому випадку рефлексія не лише підсумок, а й старт для нової освітньої діяльності і її нової мети”⁸.

Для суб’єкта навчання „викладач”, вважаємо, така схема матиме складніший вигляд. У момент організації та проведення поетапної рефлексії для студентів викладач має реалізувати головну дидактичну умову такого навчання – застосувати свою, викладацьку, поетапну педагогічну рефлексію, тобто здійснити поточну, майже миттєву диференціацію, розподіляючи подальші завдання для студентів у залежності від переважання у них відсоткового співвідношення результатів цього етапу заняття („–” або „+”): для „+” – завдання наступного етапу заняття, для „–” – повернення до попереднього етапу

⁸ О.І. Пометун та ін., Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук.-метод. посіб. / О.І. Пометун, Л.В. Пироженко. За ред. О.І. Пометун. – К.: Вид-во А.С.К., 2004. – С. 113.

заняття з повторним виконанням або зміною інструктажу чи завдання. Зазначене значно ускладнює роботу викладача, проте, звісно, дає якість навчального результату.

Організовувати поетапну педагогічну рефлексію після завершення кожної інтерактивної вправи радять шляхом використання таких запитань:

- *Чи легко працювати в групі? Хто відчував себе некомфортно і чому?*
- *З якою метою ми робили цю вправу? Навіщо ми це робили?*
- *Які думки вона у вас викликала? Як ви почувалися під час вправи? Які почуття вона у вас викликала?*
- *Чого ви особисто навчилися? Чого б хотіли навчитися в подальшому?*
- *Чи завжди правий той, хто бере на себе керівну роль в групі?*
- *До якого результату приводить позиція тих, хто надає перевагу відмовчужанню? Що відчуває людина, якій не дають висловитись?*
- *Що допомагає і що заважає загальній роботі?*
- *Якою повинна бути допомога викладача?*
- *Який новий досвід ви набули в груповій роботі? Як можна покращити роботу в групі?*
- *Який висновок можна зробити після цієї вправи?*
- *Де ви можете використовувати цей досвід у своєму житті?*⁹

Проте, від початку застосування рефлексивних вправ на заняттях для активізації учасників варто ввести правило трьох „не можна”:

1. Не можна говорити, що все вже сказано.
2. Не можна відмовлятися висловлювати свою думку групі.
3. Не можна приховувати за висловлюванням свій поганий настрій або неприязнь до чогось (когось). Необхідно налаштовувати студентів на те, що почуття, які вони переживають, можуть бути подібними, але не ідентичними, тому словесно виявлятися вони можуть також по-різному¹⁰.

Отже, ефективність кожного наступного етапу заняття і, як наслідок, заняття в цілому, прямопропорційно залежить від якості організації та проведення поетапної педагогічної рефлексії кожного етапу заняття, кожної інтерактивної вправи, дотримання викладачем чітких дидактичних вимог, адже поетапна педагогічна рефлексія під кінець заняття становить суму усіх попередньо здійснених рефлексивних вправ.

⁹ Современные способы активизации обучения: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Т.С. Панина, Л.Н. Вавилова; под. ред. Т. С. Паниной. – 2-е изд., стер. – М.: Издательский центр „Академия”, 2006. – С. 35.

¹⁰ Современные способы активизации обучения: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Т.С. Панина, Л.Н. Вавилова; под. ред. Т. С. Паниной. – 2-е изд., стер. – М.: Издательский центр „Академия”, 2006. – С. 35.

Щодо особливостей організації та проведення поетапної педагогічної рефлексії під кінець заняття, то маємо з цього приводу достатньо методичних рекомендацій (Л. Вавілова, Т. Паніна, А. Панченко, Л. Пироженко, О. Пометун, Т. Ремех, М. Скрипник та ін.). Однак, ці рекомендації, переважно, стосуються уроків у загальноосвітніх закладах, а не занять зі студентами. Враховуючи, що структура заняття у ВНЗ не тотожна структурі уроку у ЗОШ, треба адаптовувати методику проведення поетапної педагогічної рефлексії під кінець заняття саме до умов вищої школи, аналізуючи їх спільні та відмінні ознаки.

Спільними ознаками поетапної рефлексії як на уроках, так і на заняттях є, на наш погляд, визначені науковцями стадії рефлексії:

- „1. Установлення фактів (що відбулося?).
2. Аналіз причин (чому це відбулося?).
3. Планування дій (що нам робити далі?)»¹¹.

Досвід включення до структури занять у вищій школі рефлексивного етапу показує, що традиційний підсумок заняття можна перетворити на етап формування у студентів рефлексивних умінь та навичок шляхом переформулювання (перефразування) звичних кожному викладачеві запитань. Наприклад, традиційне запитання *Що вивчали на занятті?* спонукає студентів до однозначної відповіді щодо назви теми заняття: більше одного студента не відповість на це запитання з причини мінімальності інформації. Натомість, рефлексивне запитання повинно носити для студента, відповідно до своєї сутності, особистісний характер, передбачаючи неоднозначну відповідь, стимулюючи до осмислення засвоєного, встановлення зв'язку між відомим та невідомим (*Про що дізналися на занятті вперше? Що вас сьогодні здивувало? Що ви сьогодні запам'ятали? Що змінило вашу думку? Що вам було виконувати найлегше, а що – найважче і чому?* тощо).

Однією із основних дидактичних умов введення рефлексивної частини заняття у ВНЗ є, передусім, усвідомлення викладачем навчально-психологічної значущості цього етапу, розуміння того, що дидактичними функціями рефлексивного етапу заняття в цілому визначають:

- прояснення змісту опрацьованого; інтерпретацію нових понять, ідей;
- порівняння реальних результатів з очікуваними; оцінку власного навчання, його результатів;
- аналіз подій, явищ;
- формулювання висновків; виявлення особистого ставлення до матеріалу та процесу навчання;

¹¹ О.І. Пометун та ін., Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук.-метод. посіб. / О.І. Пометун, Л.В. Пироженко. За ред. О.І. Пометун. – К.: Вид-во А.С.К., 2004. – С. 113.

- закріплення або корекцію засвоєного; апробування нових ідей;
- визначення нових тем для обміркування; формулювання додаткових запитань;
- встановлення зв'язків між відомим та невідомим;
- обмін думками;
- складення плану подальших дій¹².

У навчальному посібнику „Навчання в дії: Як організувати підготовку вчителів до застосування інтерактивних технологій навчання” автори подають опис рефлексивної частини заняття як важливого блоку навчального семінару будь-якого типу. Рефлексивна частина має містити анкетування, відповіді на запитання, записані в „Банку питань”, підбиття підсумків та зіставлення їх з оголошеними очікуваними результатами, планування подальших дій під час наступних занять¹³.

Наступною дидактичною умовою ефективності проведення поетапної педагогічної рефлексії є чітке усвідомлення викладачем її мети, визначення доречної, адаптованої до певної аудиторії студентів методики проведення, вибір оптимальних рефлексивних прийомів, дотримання певних організаційних вимог тощо.

Так, метою рефлексивної частини заняття є надання студентам можливості оцінити зміст і діяльність на занятті, а викладачам – отримати зворотний зв'язок, який фіксує найважливіші для студентів моменти заняття, витрачаючи при цьому від 5 до 10 хвилин. На рефлексивному етапі здійснюється аналіз причин, що обумовлюють фактичні результати навчання¹⁴. Водночас, рефлексія не повинна бути лише вербальною: можна використати малюнки, схеми, графіки, моделі тощо. Поточна (поетапна) рефлексія може здійснюватися в різних формах: у вигляді індивідуальної роботи, роботи в парах, групах, дискусії, письмовій та усній формі.

Методика проведення рефлексії на занятті містить такі етапи:

1. Зупинка дорефлексійної діяльності – будь-якої попередньої діяльності (якщо виникли труднощі – після рефлексії її розв'язання може бути продовжене).

2. Відновлення (пригадування) послідовності виконаних дій: усно або письмово відтворюється все, що зроблено, навіть дріб'язкове.

¹² О.І. Пометун, Енциклопедія інтерактивного навчання. – К.: СПД Кулінічев Б.М., 2007. – С. 109.

¹³ Навчання в дії: Як організувати підготовку вчителів до застосування інтерактивних технологій навчання: Метод. посіб. / А. Панченко, О. Пометун, Т. Ремех. – К.: А.П.Н., 2003. – С. 33.

¹⁴ М. Скрипник, Мистецтво бути педагогом: Збірник тренінгових занять. – К.: Вид. дім „Шкільний світ”: Вид. Л. Галіціна, 2006. – С. 66.

3. Визначення ефективності, продуктивності та відповідності навчальної діяльності поставленим завданням згідно із параметрами, запропонованими викладачем.

4. Виявлення і формулювання результатів навчання:

- предметної продукції діяльності (ідеї, пропозиції, відповіді на запитання тощо);
- способів, які використовувались чи створювались у ході діяльності;
- гіпотези щодо майбутньої роботи.

5. Перевірка сформульованих гіпотез у наступній діяльності.

Серед прийомів проведення підсумкової частини заняття як способу формування умінь здійснювати поетапну педагогічну рефлексію найчастіше рекомендують застосовувати¹⁵:

1. Рефлексивну бесіду (з використанням раніше згадуваних запитань).

2. „Листи самооцінювання”. Студентам пропонується заповнити листи самооцінювання. Кількох студентів можна попросити прочитати свою оцінку та прокоментувати її, запитати, чого б вони хотіли навчитися надалі.

3. „Незакінчене речення” (усне і письмове), наприклад: *Для мене сьогодні важливим було..., Сьогодні я навчився..., Мені хотілося надалі навчитися..., Після цього заняття я зможу..., З цього заняття я йду з...*

4. Есе з чітким викладенням власної позиції або твір-п'ятихвилинку, у якому слід дати відповідь на основне питання заняття (аргументи „за” та „проти”; висловлення свого ставлення до проблеми).

5. Бліц-дискусію – коротку дискусію, що відбиває тему заняття: *Спробуйте знайти в своєму житті приклади. ... Які думки, почуття це у вас викликало? Які викликає зараз?*

6. „Одним словом”: на великому аркуші паперу викладач просить студентів відзначити одним словом те, що найбільше сподобалося їм на занятті: зміст, методи, атмосферу, власну діяльність, результати тощо. Багато кожного вибір прокоментувати.

7. „Потяг”. На аркуші паперу студенти зображують потяг, де кожен вагон – це один розділ, а віконця на вагонах – теми розділу, що по чергово вписуються на кожному занятті. Студенти фіксують на картках головні думки, ідеї, що сподобалось чи не сподобалось на занятті і прикріплюються картки у відповідне віконце вагону.

8. Анкету-газету. Пропонується відобразити своє ставлення, дати оцінку заняття, у вигляді дружніх карикатур, малюнків, поезій, невеличких

¹⁵ О.І. Пометун, Енциклопедія інтерактивного навчання. – К.: СПД Кулінічев Б.М., 2007. – С. 130–134.

текстів, побажань, пропозицій, зауважень, запитань тощо на великому аркуші паперу.

9. „Журнал”, „Щоденник” – особисті записи-враження від заняття та окремих його елементів чи структурних компонентів.

10. „Наплічник”: намалювавши на аркуші паперу великий наплічник, попросити студентів назвати ті речі, які вони бажають покласти в цей наплічник, враховуючи те, що все в ньому – надбання (знання, уміння, навички) кожного. Починати опитування з того, хто виявить бажання сказати про це. Рухатись колом, не пропускаючи нікого з присутніх.

11. Перевірку очікуваних результатів. Якщо на початку заняття були зафіксовані його очікувані результати, то тепер потрібно їх перевірити. Наприклад, за умови використання на початку заняття малюнка вітрильника, треба домалювати на ньому хвилі й попросити студентів назвати слово-підсумок, що допоможе вітрильнику рухатися вперед.

12. „Віночок побажань”. Попросити усіх студентів підвестися й утворити коло, пропонуючи бажаним повернутися до того, хто знаходиться праворуч і висловити побажання особисто йому та покласти руку на плече, продовжуючи роботу колом. Наголосити, що побажання, висловлені в колі – побажання для всіх, тому треба закінчити вправу висловленням сподівання про те, що все сказане в колі, здійсниться.

13. „Зворотній квиток” – заповнення анонімних карток, на одному боці яких студенти пишуть найважливіше з того, чого вони навчилися за це заняття, а на другому боці – питання, на яке вони хотіли б знайти відповідь.

Як бачимо, існує досить широкий спектр прийомів проведення підсумкової частини заняття як способу формування умінь здійснювати поетапну педагогічну рефлексію, що дає змогу викладачеві урізноманітнити методику проведення заняття у ВНЗ.

Висновки. Таким чином, поетапна педагогічна рефлексія на занятті з використанням технологій інтерактивного навчання представлена у вигляді особливої підсумкової частини окремого етапу заняття (інтерактивної вправи) та заняття в цілому. Дидактичними умовами ефективності організації та проведення поетапної педагогічної рефлексії на занятті у ВНЗ є:

- здійснення викладачем поточної, майже миттєвої диференціації після студентського поетапного рефлексування, розподіляючи подальші завдання для студентів у залежності від результатів навчання певного етапу заняття;
- чітке формулювання рефлексивних запитань особистісного характеру для студента, передбачаючи неоднозначну відповідь, стимулюючи до осмислення засвоєного;

– усвідомлення викладачем конкретної мети поетапної педагогічної рефлексії (отримати зворотний зв'язок, аналіз причин, що обумовлюють результати навчання); визначення адаптованої до певної аудиторії студентів методики проведення поетапної рефлексії (зупинка дорефлексійної діяльності → відновлення послідовності виконаних дій → визначення ефективності діяльності → формулювання результатів навчання → перевірка сформульованих гіпотез у наступній діяльності); вибір оптимальних рефлексивних прийомів; дотримання певних організаційних вимог тощо.

Лише формування у студентів умінь та навичок здійснення поетапної педагогічної рефлексії становить передумови до формування умінь та навичок ситуаційної та загальнодіяльнісної рефлексії, перетворюючи методику навчання на технологію завдяки постійному зв'язку із попереднім етапом навчального фрагменту заняття. Проте у наукових джерелах не виокремлені дидактичні умови формування умінь здійснювати педагогічну рефлексію як складника алгоритму пошуку виходу із педагогічної ситуації та розв'язання педагогічної задачі – ситуаційної педагогічної рефлексії.

Бібліографія

- Навчання в дії: Як організувати підготовку вчителів до застосування інтерактивних технологій навчання: Метод. посіб. / А. Панченко, О. Пометун, Т. Ремех. – К.: А.П.Н., 2003. – С. 33, 35.
- Осадченко І.І., Сутність різновидової педагогічної рефлексії // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: 36. наук. пр. / Редкол.: Т.І. Сущенко (голов. ред.) та ін. – Запоріжжя. – 2009. – Вип. 4 (57). – С. 375–385.
- Пометун О.І., Енциклопедія інтерактивного навчання. – К.: СПД Кулінічев Б.М., 2007. – 144 с.
- Пометун О.І. та ін., Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук.-метод. посіб. / О.І. Пометун, Л.В. Пирожено. За ред. О.І. Пометун. – К.: Вид-во А.С.К., 2004. – С. 95, 113.
- Скрипник М., Мистецтво бути педагогом: Збірник тренінгових занять. – К.: Вид. дім „Шкільний світ”: Вид. Л. Галіціна, 2006. – С. 66.